

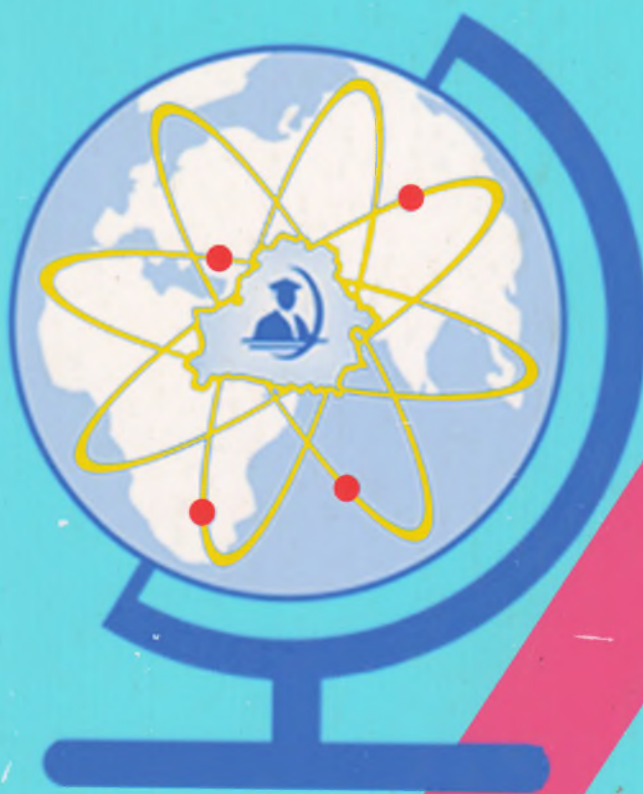

**ЖАЛАП-АБАД
МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИНИН**

ЖАРЧЫСЫ

(атайын чыгарылыш)

**2013
№1 (27)
2-бөлүм**

ВЕСТНИК

(специальный выпуск)

**ЖАЛАП-АБАДСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

ISSN 1694-531

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ
БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

ЖАЛАЛ-АБАД МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИНИН

ЖАРЧЫСЫ

Илимий журнал 2000-жылы негизделген

Жылына 2 жолу чыгарылат.

Жалал-Абад областтык юстиция башкармалыгынан өткөн

Сериясы ГР №001032

2013 №1 (27) II бөлүм

Жалал-Абад - 2013

МАЗМУНУ

Тарых жана тил илимдер секциясы

1. Авазов Э.А. Падышачылыктын Фергана өрөөнүндөгү оторлоштуруу саясаты жана орус кыштактарынын пайда болушу.....	4
2. Адыкулова А. А.Чоробаевдин “Тайлак баатыр” дастанындагы тарых жаңырыгы.....	8
3. Анарбекова В.Э. Кыргыз элиндеги каргыш сөздөрүнүн тарыхый мааниси	15
4. Анарбекова В., Мырзабаева Н. С. Кошок жанры – кыргыз элинин уникалдуу эстеликтери катары (Аксы районунан топтолгон материалдардын негизинде).....	21
5. Асылбекова Ч. А., Молдобаева Б.У. Проблемы лингвосемантических аспектов фразеологизмов с позицией сопоставительного языкознания	26
6. Исаков Б.М., Сабилов К.А. Саясий ойлордун тарыхы жана Кыргызстандагы саясат таануунун калыптануусу	29
7. Кайкыбашева А.К. Ситуативно-коммуникативное изучение немецких имён прилагательных в кыргызскоязычной аудитории.....	32
8. Кайкыбашева А.К. Типологические различия в склонении имен прилагательных немецкого и кыргызского языков.....	35
9. Карымбаева К.Е., Жакыпбаева Б.А.Образование заимствованных слов агглютинативным путем.....	38
10. Карымбаева К.Е., Раманкулов Ш.М. Применение учащимися лингвистических словарей на уроках русского языка.....	41
11. Кочкорова Ф.Ж., Эсенова А.Г. Развитие языковой компетенции студентов по немецкому языку.....	45
12. Көчөрова Г.О. Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы аңкоолукту, кем акылдуулукту туюндурган фразеологизмдердин семантикалык жактан ар түрдүүлүгү	48
13. Мирзахидова М.И. Жөнөмө категориясынын семантикасы.....	51
14. Раманкулов Ш.М., Алмаматова Д.А. Басни - творческий итог разнообразной литературной деятельности И. А. Крылова.....	57
15. Satybaldieva G.A., Turdalieva N. S. Language of functional styles	62
16. Сопукулова А.А. Англис тилиндеги present indefinite tense менен кыргыз тилиндеги учур сөздүн сөзжолуктары жана айырмачылыктары.....	64
17. Суранова Н.Р. Кыргыз текст таануу илиминде профессор Т. Маразыковдун кошкон салымы	67

“Тайлак баатыр” казалы баштан аяк бир типтүү муун өлчөмүндө жазылган эмес, анын баш жагындагы 55 куплетте чыгыш поэзиясындагы бейт формасында жазылган ыкма пайдаланылган 11-12 муундуу ыр түзүлүшүндө жазылса, калганы кадимки биздин салттык ыр түзүлүшүбүз болгон 7-8 муундуу ыр жолдору менен жазылган. Акын баш жагында чыгарманы 11-12 муунда жазып бир аз чайналгандыгы сезилип турат. Салттык ыр формага өткөндө аллитерациялык, ассонанстык, редивтик уйкаштарды пайдаланып, рифмалары да жайына келип, “жолго түшкөн жоргодой” шыдыр кеткен. Мындай болушу, албетте, табигый көрүнүш, ал акын катары элдик ырлардын кучагында калыптанган. Эпосторду көн уккан. Андыктан чыгыш, казак ырларынын айрым үлгүлөрүнө салып жаза баштаган аракетин ордуна чыкпай, өзүнө жакын 7-8 муундуу ыр куруу ыкмасына өтүп кеткен. Акын тексттин айрым жерлеринде кара сөз түрүндө “комментарийлерди” да берип жиберген. Буга окшогон ыкма - эпосторубузда колдонула берүүчү көрүнүш. Жазгыч акындарга мүнөздүү болгондой, казал абдан ойлонуштурулуп, логикалык ырааттуулукка баш ийдирилип, кыйла түйшүк менен жазылгандыктан, уйкаштыктары жайында, жакшы окулат. Илеби сууп, эл эсинен чыгара электе кагазга түшкөн бул чыгармада реалдуу окуялардын илеби уруп, топонимдердин, этнонимдердин ишенимдүү пайдаланылышы кыргыз элинин сонку жаңы тарыхын аңдап билүүдө кызыктуу материалдарды берет. Эгерде ошол учурдун саясаты тескеп, улуттар арасындагы араздашуу маселесин жазганга тыюу салып, соцреализмдин алкагына салып турбаганда, А.Чоробаев бир топ кызыктуу окуяларды айтары бышык эле. Ошондой болсо да, “Тайлак баатыр” казалы эл эркиндигин, көз карандысыздыкты, акыйкаттыкты даңазалаган патриоттук духтагы мыкты чыгарма экендигин белгилөөгө болот.

Пайдаланылган адабияттар

1. Чоробаев А. Тайлак баатыр. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1959. – 1-114 б.
2. Бейшеналиев Ш. Тайлак баатыр. – Бишкек, 1998.
3. Пропп В. Я. Русский героический эпос. – М.: ГИХИ, 1958. – С. 544.
4. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. – Бишкек, 1994.
5. Закиров С. Кыргыз санжырасы. – Бишкек, 1996. – 126 б.

* * *

УДК 94(575.2)

Кыргыз элиндеги каргыш сөздөрүнүн тарыхый мааниси

Анарбекова В.Э. - ЖАМУ

Аннотация

Жазылып жаткан макалада түрк тилдүү элдердин «каргыш» сөздөрү жөнүндө баяндалат. Мында эпикалык, адабий чыгармаларда, ырларда, күнүмдүк турмушубузда колдонуп жүргөн каргыш сөздөрүнүн этимологиясы жана тарыхый мааниси чечмеленет. Жалпы эле сөздүн магиялык күчүнө ишенүү жана ошондой эле башка тилдерден кирген айрым каргыш сөздөрү жөнүндө да айтылат. Айрыкча, өлүмгө байланышкан каргыш сөздөрүнө басым жасалды.

Инсанияттын жашоосунда ак менен кара, жакшы менен жаман дайыма жанаша жүрөт. «Бата менен эл көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт» дегендей алкыш алган адамдын, элдин жашоосу жакшы болот деген түшүнүк бар. Бирок жашоонун концепциясында жакшылык менен жамандык, алкыш менен каргыш бирдей орунду ээлеп келет. Бул - турмуштук мыйзам ченемдүүлүк. Күнүмдүк турмушта колдонулуп келген сөздөрдүн, анын ичинде, каргыш сөздөрүнүн мааниси тууралуу айтсак, бул кыргыз элдик оозеки

адабиятында ушул күнгө чейин анчалык такталбаган, жиги ажырабаган, так аныкталбаган, далилденбеген элдик оозеки адабиятынын бир жанры бар экендиги анык. Каргыш сөздөрүнүн эл арасында айтылып, кандайдыр бир кудуретке ээ болуп, калк арасында ага болгон ишеништи жаратып, кеңири таралып, күнүмдүк турмушта колдонулуп келет жана өзүнүн орду бар. Бирок ушул мезгилге чейин каргыш сөздөрүнө жакшы көңүл бөлүнбөй, изилденбей келет. Атайын каргыш жөнүндө изилденген окумуштуулардын эмгектери болбогондуктан адабий булактардан жетишерлик деңгээлде пайдалана албадык. Бирок калк арасында айтылып жүргөн сөздөргө таянып, алардын маанисин чечмелөөгө аракет жасалды.

Эзелтеден бери ата-бабаларыбыз «ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө» деген сөздөр аркылуу ар бир айткан сөзүбүзгө кыпдат мамиле кылуубуз керектигин эскертип келишкен. Себеби сөздө жана ойдо энергия бар. Жаман, каргыш, кордоо сөздөрү адамдын жашоосуна, мүчө органдарына терс таасир тийгизип, өлүмгө чейин алып барган. Өлгөндө да көрүндө тынч жатпай кордук көрүүгө мажбур кылган каргыш сөздөр да аз эмес. Алсак, «өлүгүндү көрөйүн», «жашабагыр», «бетин кургур», «кара жерге кир» деген сыяктуу сөздөрдү биз күнүмдүк турмушубузда кеңири колдонуп келебиз.

Бул сөздөрдүн түпкү маанисин карап көрсөк, буларды айтуунун кереги жок экенин билебиз. Деги эле каргыш, же болбосо жаман ниеттер эмнеден келип чыгат?

Каргыш - бул адамдын ызалануусу, өзүн толук кандуу башкара албагандагы ачуу сөзү. Ачуу келгенде акыл кетет. Демек, акылга, эмес ички сезимдерге көбүрөөк алдырып жиберген кезде каргап-шилеп жиберүү адат. Эгерде каргыштын чыныгы маңызын чага билсек, аны оозго алуунун деле кажети жок.

Каргыш тууралуу кеп кылуудан мурда «каргыш» сөзүнүн этимологиясына кайрылсак алар термин менен вульгаризмдер деп аталат. Вульгаризм деген термин орус тилинен алынып, бизче которгондо «орой», «одоно» деген маанини берет¹;

1-божомолдо «каргыш» сөзү эки уңгудан «кар-гыш» турат да, бир эле мезгилде сөз жасоочу «кар» сөзүнө, сөз өзгөртүүчү «гыш» мүчөсү улануу аркылуу жасалат;

2. «кар» сөзү көп маанилүү:

-кар - кыш мезгилинде жааган кар;

-каар - ачуусу келүү.

3. Иттин мойнуна байлаган нерсени «каргы» деп аташкан. Ошол «каргы» сөзүнө – ш – тамгасы уланып, жалаң гана жамандыктардан башы чыкпай жүрсүн деген мааниде айтылган. Ошондой эле Энесайлык кыргыздарда кылмыш кылган адамдын мойнуна каргы салып коюшкан.

4. Кимди-ким каргаса да ошол каргалып жаткан адамга «каары» тийсин, сага каргыш тийсин деген мааниде айтылып жатат. «Каргыш тийген адам карышып калсын, каргыш тийип жаны кетип тырышып калсын» деген мааниде айтылат. Ушул мааниде жан-жаныбарларга, адамдарга көбүрөөк зыянын тийгизген көк бөрүнү «карышып калгар» деп каргап жүрүп отуруп, «көк бөрү» «карышкыр» аталып, «көк бөрүнүн» экинчи аты болгон «карышкыр» деген аталыш мына ушундан улам келип чыкса керек.

Кыргыз элдик оозеки адабиятынын ырым, тилек ырларынын ичинде каргыш жана ант ырларынын ээлеген орду бар жана алар бир түргө кирет.

Бир нерседен, калыстыктан кордук көргөн инсанат көк ташка отуруп, көктү карап отуруп каргыш айтканда, адам жүрөгүнө найза сайгандай сезишкен. Мындагы эң зор салмак сөз күчүндө болгон.

Кыргыздын мифтик түшүнүгү боюнча жаратылыштагы бардык эле заттардын ээси болот деп түшүнүшкөн да, каргыш сөздөрү мына ошол ээлерге «тапшыруу», ал ээлердин

¹ Карасаев Х. Накыл сөздөр. Бишкек., 1999.

«жок кылып» берүүсүн сурануу ыкмасында айтылган. Кыргыз элдик оозеки адабиятында жана тарыхында каргыштардын түрдүүчө айтылышы кезигет. Маселен, «Манас» эпосунда

Төшү түктүү жер урсун,
Төбөсү ачык көк урсун.
Дайра чалкар көл урсун,
Жайнаган жапан чөл урсун.
Жарык кылган түндөрдү,
Асманда тийген ай урсун.
Жердин бетин жашарткан,
Жаан урсун, кар урсун.
Күн чагылып жаркылдап,
Көтөргөн кызыл туу урсун.
Жайнаган кымыз, чай урсун,
Ак буудайдын наны урсун.
Жети суунун жери урсун,
Жел жетпеген пери урсун.
Коргошундун кени урсун,
Темир, болот даты урсун.
Агарган күмүш ал урсун,
Ак кагазда кат урсун.
Сууга бүткөн сал урсун,
Олуя деп атанган.
Чоң ополдо чал урсун,
Сайып өткөн бак урсун.
Салып чыккан там урсун,
Курт-кумурска, бөйөн-чаян.
Жан-жаныбар баары урсун,
Көрүстөндө көп арбак.
Оройлору дагы урсун,
Улуу жолдун чаңы урсун,
Кайберендин пири урсун.¹

Жогоруда үлгү келтирилген каргыш ырынын түбү кыргыз эл оозеки адабиятында жаралган каргыш ырларынын көркөмдүккө көтөрүлгөн формасы болуп эсептелет. Мындай каргыш «Курманбек» эпосунда да кездешет. Курманбек баатыр Телтору атты берүүсүн сурап жигиттерин жиберсе, атасы ат берүүнүн ордуна өзүнүн канынан жаралган баатыр каргайт:

Менин тилимди албастан,
Өзүнчө алса катынды.
Атасы Тейитбек мен болсом,
Айтканыма көнбөсө.
Ар убакта сындырып,
Душманынча көрбөсө.
Мындай бала курусун,
Көңүлүм тынбайт өлбөсө!
Ар убак тилим алган жок,
Айтканыма барган жок.

¹Семетей эпосу Жусуп Мамай айтышы.

Айтышып жүрүп Курманбек
Калмактан өлсө арман жок²».
Тейитбектин каргышынан уламбы же атынын алсыздыгынанбы Курманбек жоодо
жараланып, Аккан досуна:

Куу баш чал каргап атбербей,
Кудайым чындап урган бек.
Куу найзага чиренип,
Кубатым кетип турган бек.
Мен Курманбек курдашым,
Атам каргап ат бербей,

Көздөн акты кан жашым³ деген саптарда улуу муун менен кичүү муундун
ортосундагы пикир келишпөөчүлүктөн улам келип чыккан «тескери бата» тагыраак
айтканда, сөздүн магиялык күчү жөнүндө берилүүдө.

Каргыштын эки учу болот эмеспи. Сен кимди каргасаң ал каргыш сөзсүз өзүңө же
жакындарыңа келип тиет.

Сур эчкинин балдарын өлтүргөндүгү үчүн Сур эчки Кожожашты:

Аксак болуп барганда,
Кууп кармап алыңыз.
Аксак эчки болбосом,
Айткандан танып жоголсом,
Арам өлсүн жаныбыз.
Ушул сөздөн кайтканда,
Төбөсү бийик көк урсун,
Төшү жалпак жер урсун.
Аксак болуп барганда,
Кууп кармап албастан,
Мылтыгың ала жүгүрсөң,

Биринчи кудай сени урсун¹» деп Сур эчки Кожожашты каргайт. Сур эчкинин
каргышы тийип, Кожожаш аскада калып өлөт.

Женижок Көксулууну жубайлыкка алганда Көксулуунун мурунку кайненеси «ылайым
көшөгөн көгөрбөй, этегин кайнабасын» деп каргаган экен. Ушул каргыштанбы же башка
себептер мененби Көксулуу менен Женижок бир да бала көрбөй өтүп кетишкен.

Ч.Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестинде Жекшенкулдун аялы Толгонайды
«өлүгүндү көрөйүн, как баш» деп каргайт². «Как баш» деген жалгыз болуп, эч кимиси
жок кал деген эмеспи. Ушул каргыштанбы, Толгонай Алимандын никесиз баласы
Жанболотту бооруна кыскан бойдон жалгыз калат.

Турар Кожомбердиевдин ыр саптарында да каргыш сөздөр кездешет:

О канкор, окко учсун менчилеп жалгыз балаң,
Тыптыйпыл өрттөнсүн элиң, калааң.
Жериңе эч нерсе өспөй,
Караган, тикенек өссүн жалаң.
О канкор, кара мышык араласын,
Досторундун ортосун.
Кескелдирик уя кылсын,
Жүрөгүңдүн толтосун.

² Курманбек эпосу. Фрунзе., 1970.

³ Курманбек. Сейитбек. Бишкек: Шам басмасы., 1998. 168 бет.

¹ Кыргыз поэзиясынын антологиясы. том 1. Бишкек. Кыргызстан «Сорос» фонду., 1999. 309 бет.

² Айтматов Ч. «Саманчынын жолу» повести.

О кудай! Канкор эч качан
Жакшылык көрбөсүн.

Бул ыр да, каргыш сөздөрүнүн жардамы менен жазылган.

Кыргыз элиндеги эң жаман каргыштардын бири - «тукумуң соол» деген каргыш. Бул «тукумуң мындан ары уланбай, артыңдан туяк калбасын» деген маанини берет. Өлүм-житимдерге байланышкан бир нече каргыш сөздөрдүн тарыхый маанисине токтолуп кетсек.

«Көрүндө өкүргүр» деген каргыш сөз - кыргыз элинин катуу каргышы. Ал адамдарга зулумдук кылган, катуу жабыр тарттырган митаамдарга карата айтылат. Теги мындай: быймансыз, чоң күнөөлүү, адамга жакшылык кылбаган адамдар өлгөндө аны көргө коюп, эл кырк кадам кеткенде азап периштелери суракка алып, күзү менен өкүртүп сабайт окшойт. Ошондо адам өкүрүп бакырат. Анын ушул бакырганы жол боюнда өтүп бараткан адамдарга угулушу ажеп эмес. Бул сөз мына ушундан чыккан болуш керек. Эми жогорку кептин чыныгы маанисине токтоло турган болсок, кээ бир адамдарды «өлдү» деп көргө коёт. Ислам дининде көрдү кең казат жана ичинде жетишерлик аба болот. Адам уйкусунан ойгонуп башын көтөрсө, көрдө жаткан болот. Ошондо айкырыкты салат. Адатта, мусулмандын көрүстөнү жол боюнда болгондуктан өтүп бараткандар үндү даана утушат. Уккандар «көрүндө өкүрүп аткан экен» деп түшүнүшөт. Көр ичиндеги аба түтөнгөндө киши такыр көз жумат.

Мен кыргызмын, мен да көрүндө өкүргөн Осмондун айдоосунан келгенмин.

Калык Акиев

Көрүндөн таш чыккыр. «Тирүү кезде гана эмес, өлгөндө да көрүндөн таш чыгып, көр казган адамдарды жапаа чектирип, каргыш айттыргыр» деген мааниде. Кыргыз элинин ишениминде өлгөн адамдын көрүн казганда какыраган таш чыгуу жаман жөрөлгө катары саналган. Казганда упадай жумшак топурак чыкса, аны жакшылыкка жоруган. Дегеле жоромолду чындай койгондо да, көр казылган жайдын топурагы саргыч келип, казуу оңой болгону жакшы. Эгер көр казылган жерден какыраган кум аралаш таш чыкса, биринчиден, казуу да кыйын, экинчиден, көрдүн төбөсү түшүп да калышы мүмкүн. Көрдү улам которуп казган эмес. Мына ошентип көрдөн таш чыгуу каргыш сөзгө айланган.

-Кайран тору кашканын кадырын билбеген бир ит ууру алган экен. Тишиңе таш тийгир, эт үчүн союп жиберген экен. -Көрүндөн гана таш чыккыр ким гана болду экен а!- деп койду Мадыл.

Т.Касымбеков.

Кепининди жегир. «Калпычы, жандими, алдамчы» деген каргыш маанисинде көп колдонулат.

Кепин - арабдын сөзү, өлүккө ороло турган ак даке, же болбосо өлүктүн акыркы кийими¹. Орто Азияда жашаган мусулман элдердин бардыгында «кээ бир өлүк өз кепинин жейт» деген имиш бар. Ал мындай учурда боло тургандыгын айтат: адам өлгөндөн кийин анын артынан жакын туугандарынан бир-эки киши кайтыш болсо, мурунку өлгөн адамдын көрүн ачып, өлүктү карайт экен. Эгер өлүк кепинин жеп алган болсо, өлүктү өйдө көтөрүп, астынан күрөк менен топурагынын бир катарын алып, өлүктү үстөмөнүнөн жаткырып казык кагып салат имиш. Мына ошондон кийин өлүм токтолот экен. Албетте, бул - анчейин гана адам ишенгис жомок, бирок илгерки замандан бери жасалып келген ырым. Кыргыз элинде бул ырым башкача иштелет. Жогоркудай үйүрү суук ырым кыргызда каргыш маанисин алган. Ошону менен катар «калпычы, алдамчы, жандими» маанисине да өтөт. Бул сөздү «Кедейкан» эпосунан кезиктирүүгө болот:

Келем деп коюп кечигип,

¹ Карасаев Х. Накыл сөздөр. Бишкек, 1995.

Кепинимди жебейин.
Калп айтчу болсом бул сөздү,
кайтарып кордук көрөйүн.

«Кедейкан»

Калык: Элдин баарын күлдүрүп,
Элчи булбул Токтогул.
Токтогул: Энтендеген жубарымек,
Ээр салайын токтогун.
Токтогул

Жогорудагы ыр сабында «жубарымек» сөзү - көбүнчө балдарга, жаштарга карата айтылуучу каргыш сөз. Бул сөз айкалыштарынын ичиндеги «жубарымек» кыргыздын бардыгына эле бирдей түшүнүктүү эмес. Көбүнчө бул каргыш сөзү түштүктө, Таласта кенири таралган.

«Жубармек» - фарсы сөзү. Тажик, өзбек эли аркылуу кыргыздарга кирген. Фарсы тилинде эки сөздөн түзүлгөн: «жубан» - жаш, «марк»¹ - өл деген маанини билдирет.

«Көзүнө ныл жабылгыр» деген каргыш сөзү - «сокур болуп калгыр, көзүнүн карегин чел жаап, көрбөй калгыр» деген маанидеги каргыш. Бул каргыштын ичиндеги «ныл, ыл» байыркы түрк, монгол сөзү. Азыркы адабий тилибизде өтө сейрек учурайт. «Ныл» - көздүн карегин каптаган көк чел. Өзбек тилинде көк боек, көк түс. Кыргыз эл адабиятында

Ак жыгачты жошолоп,
Ныл кылбасам өлөйүн.
Ууктарын нылдаган,

Канча түрдүү сырдаган деген эл ырлары жолугат. Жогорку келтирилген мисалда «ныл» кандай түс экендиги так эмес. Демек, «ныл» деген сөздүн мааниси өзгөргөн.

Кыргыз тилине башка тилдерден кабыл алынган айрым бир каргыш, жаман, кемсинткен сөздөргө токтолсок:

«Азазил»-шайтан, «карыш»-гариби.

«Батпак»-бетпак, бетсиз, «бейтамиз»-бети жок.

«Бейбезат»-пайдасыз, «тамрах»-эч нерсени билбеген, «гандасаң»-жамансың,

«ифлас»-ышлас, «такабир»-текебир ж.б.у.с. сөздөр бар.

Биз көптөгөн каргыш сөздөрүнүн түпкү маанисин карап чыктык. Эч биринен адамды жакшы жакка тарбиялай турган ойду алууга болбойт. Демек, «каргыш» сөздөрүнүн пайдасы, күнүмдүк турмушубузда муктаждык жок.

«Пенденин оозундагы сөз, периштенин кулагында» деп айтылгандай, биздин айткан ар бир сөзүбүзгө периштелер бата кылышат. Биз жаман сөз айтып, өзүбүзгө гана зыян келтирип алышыбыз мүмкүн. Батанын күчү сыяктуу эле каргыштын да кандайдыр бир деңгээлде магиялык күчү бар. Биз билип же билбей туруп туура эмес сөздөрдү колдонуу аркылуу мандайыбыздагы адамга оң же терс энергия жолдоп жатабыз. Муну билүү зарыл. Каргоо жана сөгүнүү эч качан жакшы натыйжа бербеси ыйык «Куран» китебинде да айтылат. (Аньом сүрөөсү, 32-аят). Демек, каргыш айтуу негативдүү энергияны жиберип, башканын иштешине тоскоолдук кылат. Ошондуктан баарыңарды жакшы сөз сүйлөп, жакшы ниет кылып, жаман, каргыш сөздөрдөн алыс болууга чакырып кетер элек.

Колдонулган адабияттар

1. Айтматов Ч. Саманчынын жолу
2. Жусупов К. Кыргыздар.-Бишкек.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1996.

¹ Карасаев Х. Накыи сөзөр. Бишкек., 1995.

3. Курманбек эпосу.-Фрунзе,1970.
4. Курманбек.Сейитбек. -Бишкек.: «Шам» басмасы.,1998.
5. Карасаев Х. Накыл сөздөр. Бишкек.,1995.
6. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. Том 1.-Бишкек. «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999.
7. Молдо Нияз. Санат диграсттары.-Бишкек, 1993.
8. «Семетей» эпосу (Жусуп Мамай варианты).
9. Терминдердин сөздүгү.- Бишкек, 1993.

* * *

УДК 94 (575.2)

**Кошок жанры – кыргыз элинин уникалдуу эстеликтери катары
(Аксы районунан топтолгон материалдардын негизинде)**

Анарбекова В., Мырзабаева Н. С. - ЖАМУ

Аннотация

Эл оозунан жыйналган материалдар эпикалык чыгармалардын жана Орхон-Енисей эстеликтериндеги жазуулардын тексттери менен салыштырылып, ой-пикирлердин, сунуштардын негизинде чоң ийгилик жана жетишкендиктерди жараткандыгын изилдөөнүн башаты деп баалоого болот. Кошок жанрынын варианттары жана аймактык өзгөчөлүктөрү талдоого алынган. Ошону менен бирге Аксы өрөөнүнөй топтолгон кошок ырларынын өзгөчөлүгү, айырмачылыктары белгиленген. Пайдаланылган материалдар өзүнүн жаңылыгы жана оригиналдуулугу менен айырмаланып турат. Айрым кайталангыс мазмуну бар кошоктор берилди.

Материалдарды чогултууда биз өзгөчө кошок ырларынын элдик салттын талабына жараша аткарылышына, андагы өлүмгө байланышкан кошок жанрына негизги маани бердик. Анткени глобалдык процесстердин жайылышы, салттуу маданияттын жок болуп бара жатышы кошок ырларынын айтылбай калышы менен мүнөздөлөт. Анткени коомдун өнүгүүсү менен жаш муундардын улуттук салт-санаалары башка маданий чөйрөгө алмаштырылуусунан улам кошок ырларынын статусу төмөндөп барат. Ошондуктан топтолгон материалдардын негизинде толук изилденбеген же белгисиз кошок ырлары каралды. Кошокторду атайын изилдөөдө информаторлордун айтууларындагы мотивдер бари-бирине салыштырылып, тандалган объектилерде кошок тексттериндеги өзгөчөлүктөр жана окшоштуктар белгиленди. Кошок ырларында кездешкен айрым диалектилик сөздөр чечмеленди.

Кошок эл арасында айтылып, ар түрдүү курактагы адамдар кайтыш болгондо, анын сөөгүн жерге коюу үрп-адаттарында жана кыз узатуу салтында тээ байыртадан бери эле жоктоо, керээз, кош айтышуу маанисинде жана айрым инсандардын артыкчылыгын, сулуулугун, баатырдыгын, даанышмандыгын жана башка белгилүү сапаттарын жайылтуу кретиинде айтылган. Кошокчулар өздөрүн курчаган турмуштагы бардык олуттуу окуяларды поэтикалык образдарда жөндөмдүүлүгүнө жараша жеткиликтүү кылып, үн ыргагы менен айтып, кээде музыкалык аспаптардын коштоосунда көпчүлүккө угузулган. Негизинен инсандын социалдык абалы эске алынып, жеке адамдардын кызыкчылыгы үчүн айтылган. Бүгүнкү күндө кошок жанры журт арасында өзүнүн нарктуулугун жоготуп бара жатат.

Кошок ырларына байкоо салганда, төмөнкүдөй тематикадагы кошокторду көрүүгө болот. Маселен, жаш балдарга, аялдарга, эркектерге арналган кошок ырлары кездешет. Алар адамдардын жаш курак өзгөчөлүктөрүнө карап дагы өзүнчө бөлүнүп кетет. Мисалы,

мазмунуна карай жаш балага, келинге, жеңеге, апага, улгайган аялга өзүнчө, ал эми эркек адамдарга карата балага, атага, улгайган эркекке деп, бөлүнүп айтылат. Ал эми салыштырмалуу адабияттарда, «Ата-энеси өлгөн кыздын кошогу», «Атасы өлгөн кыздын кошогу», «Энеси өлгөн кыздын кошогу», «Иниси өлгөн аялдын кошогу», «Кайниси өлгөн жеңенин кошогу», «Баласы өлгөн эненин кошогу», «Эжеси өлгөн кыздын кошогу», «Эри өлгөн аялдын кошогу», «Киши колдуу өлгөнгө кошулган кошок» деген сыяктуу кошоктор бар. Жогорудагылардын дээрлик көпчүлүгү аялдар тарабынан аткарылат.

Ошентип, өлүмгө байланышкан ырым-жырымдар, салт-санаалар фольклордун жашашына же кошок жанрынын пайда болушуна негизги булак болот. Мындай көркөм формада жаралган кошок ырлары турмуштук көрүнүштүн сырткы жана ички окшоштук зарылчылыгы аткарылуучу салтка гана мүнөздүү. Кошоктордун негизги объектисинде өлгөн адамдын тирүү учурунда баскан жолу, аткарган кызматы, камкордугу же инсандык сапаттары гана баркталат. Ошөндөй эле кошоктор улам мезгил өткөн сайын коомдун талабына жараша тематикасы да өзгөрүүгө учурады. Бул поэтикалык көркөм чыгарма катары түпкү табиятында элдик философиянын, моралдын, этнографиянын, этнопедагогиканын адабий формага айланган бир түрү.

Кийинки жылдары кыргыз фольклорун эл арасынан жыйноо маселеси солгундап бара жатканына карабай, атайын өз алдынча экспедиция уюштурулуп материалдар жыйналды. Изденүү максатында айрым кошок ырларынын варианттарын чечмелеп, түшүндүрүүгө аракеттендик.

Учурда кыргыздардын тоолуу аймактарында эркектердин кадимкидей кошок кошуп ыйлаганын жолуктурдук. Белгилей кетсек, Аксы өрөөнүндөгү Кош-Дөбө айылындагы Гүлжигитов Масалынын баласына келин кошогу:

Жайында салкын күздөйүм,
Кулунум, жагоолонгон куштайым.
Кулунум, жалбырттап алып уччу эле,
Жай чилде болуп муздадым.
Көңүрдө салкын күздөйүм,
Кулунум, коңгуроолуу куштайым.
Көтөрүлүп уччу эле да,
Эми көк жибин гана учтадым.
Эми чапсам да бүтпөйт майданым,

Кулунум, чакырсам келбес мейманым² - деп баласынын жаны куш сыяктуу болуп учуп кеткендиги айтууда. Анткени эл арасында адамдын жаны кандайдыр бир кубулушка айланып учуп чыгат деген түшүнүктөр бар.

Адатта, үй-бүлөдө өмүрлүк шеригинен айрылган адам көрпөндөлүк кылып, өздөрү кетирген кемчилдиктеринин себебин дайыма башкалардан издешет да, айыптаганга аракеттенишет. Чындыгында, адам баласынын башына кандайдыр бир жамандык келсе, көңүлүндө жалгыз гана жараткан адам болду деп жубатышат. Ушул эле көрүнүштөр кошок ырларында бир канча жолу кайталанат. Мисалы:

Кокондон келген кош накти,
Эмне деп алдым колума.
Оо, кудайым салган иш экен,
Жесирлик кыйын иш болот.
Эмне деп алдым мейкума,
Ташкенттен келген кош накти.
Эмне деп алдым колума.

² Информатор: Гүлжигитов Масалы, Аксы району, Кош Дөбө айлы, 2003

Кудайым салган иш экен.
 Жесирлик кыйын иш экен,
 Эмне деп алдым мойнума.
 Боз тайлакка жүк арттым,
 Боз тайлак белин кош тарттым.
 Боз тайлак бели бош экен,
 Эми боз балдарга күн арттым.
 Көк тайлакка жүк арттым,
 Көк тайлак белин бош тарттым.
 Көк тайлак бели бош экен,

Эми боз балдарга күн арттым ¹. Бул сапта аял өзүнүн жеке турмушун жана жупташкан өмүрлүк жолдошу экөө Кокондун, Ташкенттин нагине (алмурут сортунун, заамдуулугуна) салыштырып, турмуш куруудагы бактылуулуктарын сүрөттөө менен үй-бүлөдөгү түйшүктүү иш жалгыз өзүнө калгандыгын кошуп айтууда.

Элибизде «ат - адамдын канаты» деп тегин жерден айтылбаса керек. Анткени ат байыртадан эле жоокерчилик замандарда баркталып келген жана турмуш-тиричиликте дагы колдонулган. Бүгүнкү күндө маркумдун сөөгүн жерге жашырууда ата-бабалардын эзелки салтын сактап, кадырлуу адамдарга жылкы союлат. Мисалы, «Күйөөсү өлгөн аялдын кошогуна» кайрылсак:

Кекилик гана жайлайт Алайды,
 Бул куураган шум өлүм, кейитет далай адамды.
 Кызыл ат гана минген жылоолоп,
 Аргымак ат жылдап болот деп.
 Ардагым ак дикегин жаптырган,
 Тобурчак ат минген жылоолоп.
 Тобурчак гана сындуу болот деп,
 Урматым төрбөлжүн гана жаап сындаткан.
 Аа, жоргону эле минген базарга,
 Жол кумарын гана жазганга.
 Аа, торуну эле минген базарга,
 Топ кумарын гана жазарга.
 Кыраанга эле жылкы бактырган,
 Кызыл эле козу бактырган.
 Гүлаалы жакшы адам деп,
 Урматыңды исполком келип жактырган.
 Урматымдын атасы Жедигер барып ат чапкан,
 Жедигер барып най алган.
 Желпилдеген ат алган,
 Кожо-Ата барып ат чапкан.
 Урматымдын атасы Ой-Ата барып най алган,
 Ошол көч бай нар алган.
 Урматымдын атасы кызыл манат үй алган,
 Кара-Ойдун гана башын тостурган.

Карасын жайдак коштурган ². Бул кошок саптарында күйөөсүнүн үй-бүлөдөгү орду идеализациялануу менен жолдошунун социалдык чөйрөсүн бийиктетип көргөзүп айтат.

¹ Информатор. Жуманалиева Бактыкан. Аксы району. 2003.

² Информатор. Кадырматова Касиет. Аксы району 2003-ж

Үзөңгүсү коргошун,
Бай атам үзбөй минген жоргосун.
Басмайылы коргошун,
Бай атам башынан минген жоргосун.
Жоргону көрсө кайтпаган,
Жортокко бутун артпаган.
Аргымак көрсө кайтпаган,
Арыкка бутун артпаган.
Аргымак тандап ат минген,
Бай атам ак куржун салбай салт минген.
Тобурчак тандап ат минген,

Төрбөлжүн салбай салт минген¹ – деген саптарда болсо, тескерисинче, өлгөн адамдын өзү жөнүндө көбүрөөк айтылбай, анын минген аты жана ат жабдыктары тууралуу баса айтылат.

Кыргыз эли каймана мааниде сүйлөйт. Сөздү алыстан баштап, бир нерсенин четин чыгарып, угуучуну психикалык жактан даярдап, андан соң гана ток этер сөзгө өтөт. Азыркы учурда да эл арасында мындай маанидеги кошоктор сакталып калган:

Өлүмдүн жоктур каралы,
Пайгамбар кудай дос экен.
Адамзат пендеси,
Мейманга келген жан экен.
Бозоргон тоонун бооруна,
Бара албайбыз жол салып.
Боз топурак арасынан,
Ала албайбыз кол салып.
Кара жердин түбүнө,
Бара албайбыз жол салып.
Кара жердин түбүнөн,
Өлгөндөрдү ала албайбыз кол салып.
Ак кептер учат кыр менен,
Ак мечит бүтөт сыр менен.
Өлгөндөрдүн арманын,
Биз кургур, айтабыз муң менен.
Көк кептер учат кыр менен,
Көк мечит бүтөт сыр менен.
Өлгөндөрдүн арманын,

Биз кургур, айтабыз ый менен¹. Бул сап кошоктун угузуу түрүнө кирет. Ал адамдын өлүмүнө кайгыруу менен, угуучуну жоошутуу мүнөзүндө угузулууда. Ошондой эле текстте берилгендей, акыретке кеткен соң, кайра тирилүүнүн айласы жок экендиги арман менен берилүүдө.

Кара кыр чыга жайлаган,
Кайраным жеңем.
Кара ала бээ байлаган,
Кара эле бээ кымызын.
Балдары ичкен эркелеп,
Сары-Камыш чыга жайлаган.

¹ Информатор. Анарбекова Турсун. Аксы району. 2003 ж.

¹ Аксы району, Кызылжар айылы, Нарбаева Сатимбү

Сарала бээ байлаган,
 Сарала бээ кымызын.
 Кыздары ичкен эркелеп² - деп кошокчу аялзатынын жылкы баласына жакындыгы
 жана уул-кыздары үчүн улуттук суусундук катары кымыз жасагандыгы баяндалууда.
 Баштап бир гана баштап айтайын,
 Мен кургур бай атамдын шаанисин.
 Бардык бир гана элге даңк болгон,
 Айтсам айтканымча бар эле.
 Айтпай бир турган жан беле,
 Кагылайын бай атам.
 Күйсөм күйгөнүмчө бар эле,
 Күйбөй бир турган жан беле.
 Алтындан гана күрөк күрөгөн,
 Бай атам айда эле күлүк сүрөгөн.
 Күмүштөн гана күрөк күрөгөн,
 Менин болгонум атам,
 Күндө эле күлүк сүрөгөн.
 Жоргосун гана жолдо салдырган,
 Жоругу элге даң болгон.
 Күлүгү гана жолду чаңдаткан,
 Болгонум атам күлпөтү элди таңданткан.
 Аргымакка ат кошкон,
 Жандетим атам ар жакшыга баш кошкон,
 Тобурчакка ат кошкон,
 Болгонум атам топ жакшыга баш кошкон.
 Алтынды сузган табактап,
 Алтыны эле атка тең болгон.
 Булардын айдыны кимден кем болгон,
 Күлүктү эле минген байматтап.
 Күмүшү атка тең болгон,
 Болгонум атам күлпөтүн кимден кем болгон.
 Жылгага эле жылкы байлаткан,
 Кагылайын жандетим.
 Жылжытып жорго салдырган,
 Коктуга эле жылкы жайдырган.
 Бий баласы бий атам,
 Кооздоп гана жорго салдырган.
 Катыраңкы эле булак башына,
 Карагер кулун байлаган.
 Карагер гана кулун энесин,
 Кара эле жорго минип айдаган.
 Долоно эле булак башына,
 Тору ала эле кулун байлаган.
 Тору ала эле кулун энесин,
 Болгонум атам тору жорго минип айдаган¹. Мында атасынын жорго салганын,
 ат чапканын сүрөттөйт. Жылкыны таптоодо атайын жайлоолорго бакканын, ата
 жолун жолдогонун, деги эле, түпкү теги жөнүндө да айтылат.

¹ Информатор. Аксы району, Чие айылы, Дунгулова Алмакан. 2004 ж.

Изилдөөнүн максаты - элдик кошокторду улуу муундардын өз урпактарына унутулгусыйык эстелик экендигин таанытуу. Кымындайдан топтолуп бизге жеткен ата-бабаларыбыздын ыйык мурасын жок кылып жибербей алардын бөксөсүн толуктап кийинкилерге калтыруу.

Адабияттар.

1. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. -Б., 1999ж.

2. Кошоктор. 21-том. Б., -1998ж.

1. Информаторлор:

Аксы району - Сопукулова Насибү, Нарбаева Сатимбү, Гүлжигитов Масали, Дунгулова Алмакан, Кадырматова Касиет, Анарбекова Турсун, Жуманалиева Бактыкан,

* * *

УДК 001.53

Проблемы лингвосемантических аспектов фразеологизмов с позицией сопоставительного языкознания

Асылбекова Ч. А., Молдобаева Б.У.- ЖАГУ

Фразеология как относительно самостоятельный раздел в составе лексикологии начал оформляться в середине прошлого столетия. Одним из первых на независимый характер фразеологизма (который еще обозначается как устойчивый словесный комплекс) обратил внимание замечательный французский ученый Ш. Балли, ученик всемирно известного ученого Ф. де Соссюра.

Во фразеологии, находящейся в стадии становления, в середине прошлого столетия были проведены разнообразные изыскания, связанные с именами лингвистов-фразеологов В.Л. Архангельского, А.В. Кунина, И.Н. Шанского, М.М. Копыленко, А.И.Молотковой, Д.Н. Шменава, И.И. Чернышевой, А.М. Бабкина, В.П. Жукова и др.

Но все же в языкознании является общепринятым мнение, что основной вклад становление в современного лингвистического направления фразеологии внес русский советский языковед В.В. Виноградов. Он писал, что в семантической системе любого живого языка «... легче и естественнее всего выделяется тип словосочетаний абсолютно неделимых, неразложимых, значение которых совершенно независимо от их лексического состава, от значений их компонентов и также условно и произвольно, как значение немотивированного знака слова-знака».

Думается, что основной выход в становление фразеологии как самостоятельного научного направления в составе лексикологии, а точнее, в составе языкознания, названный ученый внес вклад, создав стройную классификацию фразеологических единиц. Так, В.В. Виноградов выделил четыре типа фразеологических единиц фразеологизмов: 1/ фразеологические сращения, в которых мотивированность полностью затемнена, например: попасть впросак, было – не – была, души не паять в чем-либо; 2/ фразеологические единства, в которых мотивированность в не которой степени просматривается, например: стреляный воробей, намылить голову кому-либо, со всеми потрохами; 3/ фразеологические сочетания, в которых мотивированность обусловлена аналитичным характером сочетания, например: беспросыпное пьянство, беспробудный сон, поле деятельности; и 4/ фразеологические выражения, или устойчивые фразы.

¹ Информатор. Сопукулова Насибү. Аксы району, Кызылжар айылы. 2003 ж